

اثر نظریه نمایندگی در صدور سند تجارتي بر تعیین تاریخ چک و لوازم آن با نگاهی به کنوانسیون‌های ژنو درباره چک مصوب ۱۹۳۱ م

علیرضا عالی پناه*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۷/۰۵

علی جوادیه**

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۲۵

چکیده

در کنوانسیون‌های ژنو درباره برات، سفته و چک و کنوانسیون آنسیترا، صدور و تکمیل مفاد سند تجاری به نمایندگی از دیگری مورد پذیرش واقع شده است؛ بدین نحو که موکل، سند ناقصی را که تمام یا بخشی از مندرجات آن تکمیل نشده به وکیل تسلیم می‌کند و وی با تکمیل مفاد سند تجاری آن را از طرف موکل صادر می‌نماید. لذا، پیش از آنکه مفاد سند توسط وکیل کامل گردد، سند هنوز صادر نشده است. این در حالی است که در حقوق ایران و در ماده ۲۲۷ قانون تجارت، تنها به امکان توکیل در صدور برات اشاره شده و موضع قانون‌گذار داخلی در مورد اعطای چنین وکالتی در چک مبهم است. اثر مهم پذیرش این نوع از توکیل در چک، تسهیل تبیین آثار حقوقی مترتب بر چک‌های بدون تاریخ یا دارای دو تاریخ مقدم و مؤخر است.

این مقاله ضمن بررسی امکان توکیل در صدور و تکمیل مفاد چک، از نظریه امکان توکیل در حقوق ایران دفاع می‌کند و بر خلاف نظر رایج در خصوص تاریخ صدور چک‌های بدون تاریخ یا دارای دو تاریخ که تاریخ مقدم را بر تاریخ صدور حمل می‌کند، با تمسک به نظریه نمایندگی، تاریخ مقدم را فقط تاریخ تسلیم چک به گیرنده می‌داند و معتقد است تاریخ صدور سند زمانی است که مفاد سند توسط وکیل تکمیل و صادر گردد. علاوه بر این، مقاله حاضر به تفصیل، آثار پذیرش این نظریه و عدم آن را بررسی نموده است.

واژگان کلیدی: چک، کنوانسیون‌های ژنو درباره چک، تاریخ صدور چک، تاریخ تسلیم چک، نمایندگی در صدور یا تکمیل سند تجارتي.

---

* استادیار حقوق خصوصی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

alipناه_a@yahoo.com

** دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول).

a.javadih@stu.qom.ac.ir

مقدمه

در بین اسناد تجاری، استفاده از چک با توجه به مزایای آن، به ویژه ضمانت اجرای کیفری، رواج بیشتری دارد. با این همه، از همان روزهای نخست رواج چک در ایران و حتی کشورهای جهان، یکی از مقررات اساسی تنظیم آن، یعنی حلول^۱، غالباً از سوی استفاده‌کنندگان این سند نادیده گرفته شده است و چک معمولاً زودتر از موعد مقرر برای تأدیه وجه آن در اختیار دارنده قرار می‌گیرد. این مسئله غالباً عارضه دیگری را نیز به بار می‌آورد و موجب می‌شود چک در هنگام تسلیم فاقد محل باشد.^۲ این امر به قدری شایع است که غالب حقوق‌دانان و نظام‌های حقوقی آن را نشانه سوء کاربرد چک دانسته و چک را در عمل از اسناد مدت‌دار قلمداد کرده و برای حل این معضل به چاره‌جویی پرداخته‌اند. در این راستا، برخی صدور چک مدت‌دار را جرم‌انگاری^۳ و برخی از لزوم پرداخت فوری چک بدون توجه به تاریخ مؤخر آن دفاع کرده‌اند.^۴ اما این نوشتار در صدد است پرسش اساسی جدیدی را پیش روی نهاد. پرسش اصلی این است که آیا می‌توان تسلیم سند در تاریخی مقدم بر تاریخ تأدیه وجه چک را به مثابه نمایندگی دارنده در صدور سند در تاریخ مؤخر دانست یا خیر؟ اگر پاسخ بدین سؤال مثبت باشد، چک مدت‌دار، عملاً، موضوعیت خود را از دست می‌دهد و تاریخ مقدم بر تاریخ وصول، خواه مندرج در متن چک باشد، خواه به موجب سند دیگری اثبات شود، تنها تاریخ تسلیم سند به دارنده محسوب خواهد شد و نه تاریخ صدور چک. پاسخ مثبت بدین سؤال چندان دور از دسترس نیست. چه، نظریه عمومی نمایندگی، توکیل غیر در تکمیل مفاد چک و حتی صدور آن را اجازه می‌دهد و به آسانی می‌توان پذیرفت که چکی که پیش از تاریخ تأدیه به دارنده تسلیم شده است، هنوز صادر نگردیده و فقط به دارنده سپرده شده است تا در تاریخ تأدیه آن را به وکالت از جانب تسلیم‌کننده سند صادر نماید. با این همه، هنوز اشکالاتی به ذهن می‌رسد: اولاً، آیا صدور چک و تکمیل مفاد آن به نمایندگی از دیگری در حقوق ایران ممکن است؟ ثانیاً، بر فرض پذیرش این امر، آیا در عمل می‌توان به تمام لوازم حقوقی این نمایندگی از جمله مسئولیت کیفری و امکان استرداد پیش از موعد سند ملتزم شد؟ و ثالثاً، بر فرض امکان التزام، آیا قصد مشترک تبادل‌کنندگان چک نیز با این فرضیه انطباق دارد؟

گرچه قانون ایران در خصوص امکان توکیل در صدور چک به طور عام و تکمیل

مفاد آن به طور کلی ساکت است، لکن کنوانسیون‌های بین‌المللی، به خصوص، ضمیمه نخست کنوانسیون اول از کنوانسیون‌های ژنو درباره چک مصوب ۱۹۳۱ م.^۵، به صراحت قواعدی را در این زمینه وضع نموده‌اند که می‌تواند حلال مشکلات حقوق داخلی در این باره باشد. تأکید بر این نکته ضروری است که گرچه ایران به هیچ کنوانسیون بین‌المللی در مورد اسناد تجاری ملحق نشده است، لکن مفاد این کنوانسیون‌ها، اگر بیانگر عرف مسلم در زمینه اسناد تجاری باشد، حداقل در صورت سکوت قانون داخلی، می‌تواند مورد استناد قرار گیرد. چه، مطابق ماده ۳ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹ سکوت قانون داخلی بر منابع و فتاوی معتبر و در غیاب آن دو بر اصول مسلم حقوقی محمول است و رجوع به عرف هر قضیه در غیاب قواعد آمره از اصول مسلم حقوقی در حقوق تجارت می‌باشد.

حال با عنایت به اینکه جریان نظریه نمایندگی دارنده در تکمیل سند ناقص^۶ در چک موقوف بر اثبات آن در حقوق داخلی است، لذا در بخش نخست، صحت وکالت در تکمیل مفاد اسناد تجاری مورد بررسی قرار خواهد گرفت و در بخش دوم آثار تطبیق آن بر چک‌های دارای دو تاریخ مختلف، مطرح خواهد شد. روش تحقیق در مقاله حاضر توصیفی - تحلیلی و شیوه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای است.

۱. نمایندگی در صدور چک

اشخاص به علل مختلف ممکن است صدور یا تکمیل مفاد سند تجاری را به دیگری واگذار نمایند. برای مثال در عرف تجاری امری معمول است که برات به صورت ناقص صادر شود و این عمل نشان‌دهنده آن است که دارنده آن اختیار دارد تا در محدوده توافق با برات‌کش، نواقص آن را تکمیل کند. اگر این برات توسط دارنده تکمیل شود و به جریان افتد، در حکم براتی است که در اصل، به صورت کامل، صادر شده است (ستوده، ۱۳۸۲، ج ۳، ص. ۳۷). در سفته نیز ممکن است به دلیل دشواری محاسبه مبلغ بدهی، مبلغ سفته توسط صادرکننده سفته درج نگردد و محاسبه دقیق آن به دارنده سفته واگذار شود (کاویانی، ۱۳۹۴، ص. ۸۳). جریان این امر در خصوص چک نیز امری عادی است. لذا در زمانی که طرفین در خصوص برخی از مندرجات

چک به توافق نرسیده‌اند، هنوز مؤعد اجرای تعهد فرا نرسیده است و یا دسترسی به صادرکننده در مؤعد اجرای تعهد ممکن نیست، می‌توان عمل صدور را به دیگری سپرد. برای مثال زوجی که قصد خروج از محل سکونت به مدت یک سال را دارد و دسترسی به او در این ایام ممکن نیست، ممکن است برای پرداخت نفقه زوجه در این یک سال، به ازای هر ماه، یک فقره چک و جمعاً دوازده فقره چک، به زوجه یا فرزند بزرگ خانواده بدهد تا با فرا رسیدن مؤعد پرداخت نفقه، وی از جانب زوج چک را صادر و مبلغ آن را وصول نماید. با این همه، یافتن مستند قانونی برای این ضرورت عملی امری گریزناپذیر است. در قانون تجارت ایران مصوب ۱۳۱۱ تنها از یک نوع وکالت در خصوص اسناد تجارتي از جمله چک نامبرده شده و آن ظهنویسی به منظور وکالت در وصول است و نوع دیگر وکالت که بدون ظهنویسی صورت می‌پذیرد و در آن صدور یا تکمیل مفاد سند به دیگری واگذار می‌شود، در مورد چک در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. این در حالی است که موضع کنوانسیون‌های بین‌المللی در خصوص اسناد تجاری، به ویژه کنوانسیون‌های ژنو، در پذیرش دو نوع وکالت مذکور کاملاً مشخص است. بر این اساس، مطالب این بند در دو بند فرعی، به ترتیب به مطالعه وضع حقوقی نمایندگی در صدور چک از منظر کنوانسیون‌های بین‌المللی و حقوق ایران خواهد پرداخت.

۱-۱. کنوانسیون‌های بین‌المللی

بر خلاف قانون‌گذار ایران که در ماده ۲۲۷ قانون تجارت ایران مصوب ۱۳۱۱ ش.^۷ فقط به بیان قاعده کلی امکان توکیل در صدور برات بسنده کرده است، کنوانسیون‌های آنسیترال و ژنو، به تفصیل، قواعد وکالت در صدور برات، سفته و چک و آثار آن را بیان کرده‌اند (نیک‌فرجام، ۱۳۹۲، ص. ۱۹۹). ماده ۱۲ کنوانسیون آنسیترال مصوب ۱۹۸۸م. در خصوص بروات و سفته‌های بین‌المللی، ماده ۱۰ ضمیمه نخست کنوانسیون اول از کنوانسیون‌های ژنو درباره برات و سفته مصوب ۱۹۳۰م؛ و ماده ۱۰ ضمیمه نخست کنوانسیون اول از کنوانسیون‌های ژنو درباره چک مصوب ۱۹۳۰م. ناظر بدین امر وضع شده‌اند.

در کنوانسیون آنسیترال در این باره چنین بیان شده است: «سند ناقص که شرایط

مقرر در پاراگراف ۱ ماده ۱ را داشته و متضمن امضای صادرکننده یا محال‌علیه برات باشد یا شرایط مقرر در پاراگراف ۲ ماده ۲ و بند ۵ پاراگراف ۲ از ماده ۳ را داشته باشد، اما یک یا چند مورد از شرایط مقرر در مواد ۲ و ۳ را فاقد باشد ممکن است تکمیل گردد و سندی که به این صورت تکمیل گردد، اعتبار برات و سفته را خواهد داشت». در کنوانسیون ژنو درباره برات و سفته نیز نویسندگان فقط به بیان یکی از آثار نمایندگی بسنده کرده و بیان داشته‌اند: «اگر براتی که هنگام صدور متن آن هنوز تکمیل نشده است، به نحوی غیر از توافق قبلی طرفین کامل شود عدم رعایت چنین توافقی علیه دارنده مسموع نیست». در کنوانسیون‌های ژنو درباره چک مصوب ۱۹۳۱ نیز مانند کنوانسیون‌های ژنو درباره برات و سفته عمل و چنین مقرر شده است: «هر گاه متن چکی که هنگام صدور ناقص بوده است، به نحوی، خلاف توافق قبلی طرفین کامل شود، عدم رعایت چنین توافقی علیه دارنده سند قابل استناد نیست، مگر آنکه شخص اخیر چک را با سوءنیت تحصیل کرده یا در به دست آوردن آن مرتکب تقصیر فاحش شده باشد». بنابراین، در کنوانسیون‌های ژنو، امکان صدور سند یا تکمیل سند ناقص به وکالت از غیر، برای نویسندگان کنوانسیون امری بدیهی بوده و لذا ماده‌ای در خصوص اصل امکان وکالت در صدور یا تکمیل سند ناقص ذکر نشده است و با آوردن یکی از آثار، پذیرش چنین وکالتی را ابراز کرده‌اند. با این حال، در ماده ۱۱ ضمیمه دوم کنوانسیون نخست از کنوانسیون‌های ژنو درباره چک مصوب ۱۹۳۱ م. در مورد حق شرط‌ها، امکان عدم پذیرش این نوع وکالت در نظام حقوقی اعضای کنوانسیون بدین نحو پیش‌بینی شده است: «هر یک از طرف‌های معظم متعاقد این حق را برای خود محفوظ می‌دارد که مقررات ماده ۱۳ قانون متحدالشکل را در قانون ملی خود وارد نسازد».

بر این اساس، مطابق کنوانسیون ژنو دو نوع وکالت در چک قابل بررسی است:

حالت اول وکالت در تکمیل سند ناقص توسط نماینده است و مستند آن ماده ۱۳

کنوانسیون ژنو و ماده ۱۱ ضمیمه دوم است که پیش‌تر بیان شد.

حالت دوم نمایندگی در وصول از طریق ظهنویسی است که در ماده ۲۳ کنوانسیون

ژنو بیان شده است: «هنگامی که ظهنویسی متضمن عبارات ارزش برای وصول،

برای وصول، به عاملیت یا هر عبارت دیگر که حاکی از نمایندگی ساده است، باشد، دارنده می‌تواند تمام حقوق ناشی از چک را اعمال نماید، اما در ظهرو نویسی آن تنها می‌تواند به عنوان نماینده عمل کند».

بنابراین، بر خلاف حقوق داخلی، در کنوانسیون‌های بین‌المللی موضع نویسندگان در خصوص هر دو نوع از وکالت در چک، کاملاً روشن است.

۲-۱. حقوق ایران

چنانکه گفته شد، در ماده ۲۲۷ ق.ت. صدور برات به وکالت از دیگری مورد پذیرش قرار گرفته است. این ماده چنین مقرر کرده است: «برات ممکن است به دستور و حساب شخص دیگری صادر شود». گرچه ماده مذکور در خصوص برات است و در خصوص وکالت و آثار آن در چک مقرره‌ای وجود ندارد، اما به نظر می‌رسد که با توجه به عدم خصوصیت برات چنین وکالتی در چک نیز قابل استفاده است و قواعد عام وکالت در قانون مدنی^۸ نیز که در موارد سکوت قانون تجارت مرجع است، مؤید این معنی است (سکوتی، ۱۳۹۳، ص. ۵۳). البته، این استدلال خالی از اشکال نیست. چه، در صورت تردید در امکان توکیل در انجام یک عمل حقوقی اصل بر عدم امکان توکیل است و نیابت‌بردار بودن اعمال حقوقی باید تصریح شود.^۹

مع‌هذا، در صورت پذیرش اعطای وکالت در صدور سند بر اساس استدلال پیشین، اعطای وکالت در تکمیل چک ناقص نیز قابل پذیرش خواهد بود (کاویانی، ۱۳۹۴، ص. ۸۵) و این امر را به قیاس اولویت یا دلالت فحوای ماده ۲۲۷ ق.ت. می‌توان مستند کرد. لذا، عدم درج تمام مندرجات شکلی اسناد تجاری، حداقل، ظهور در وکالت دارنده بلافصل سند تجاری دارد و اگر دارنده بخواهد سند تجاری را وصول نماید، ابتدا باید مفاد آن را تکمیل کند (توکلی، ۱۳۹۲، ص. ۱۵). پس علاوه بر مواردی که سند به صورت کامل شده برای وصول به دیگری تسلیم می‌شود، ممکن است سند به صورت ناقص به دیگری تسلیم شود تا وی مفاد آن را تکمیل و سپس صادر نماید که این عمل نشان از وکالت در صدور سند خواهد بود.

گرچه اصل استدلال پیشین محل مناقشه بود، لکن دلیل محکم‌تری نیز وجود دارد. چه، مفاد ماده ۱۹ قانون صدور چک مصوب ۱۳۵۵ با اصلاحات و الحاقات بعدی و

همچنین تبصره ۲ ماده ۵ مکرر قانون مذکور (الحاقی ۱۳۹۷)، نیز مؤید صدور چک به نمایندگی از صاحب حساب است و از فحوای آن امکان توکیل در تکمیل مفاد چک را نیز می‌توان نتیجه گرفت. ناگفته پیداست که گرچه قانون صدور چک مختص چک‌هایی است که عهده بانک‌ها صادر می‌شوند، لکن اجرای آن در مورد سایر چک‌ها نیز به دلیل عدم خصوصیت، ممکن است. بگذریم از دیدگاهی که معتقد است ماده ۱ این قانون ناسخ اطلاق ماده ۳۱۰ ق.ت. است و امروزه در ایران چک فقط بر عهده بانک قابل صدور می‌باشد.^{۱۰}

امکان توکیل در صدور یا تکمیل مفاد چک در رویه قضایی ایران نیز مورد توجه قرار گرفته است. اداره حقوقی قوه قضائیه در نظریه شماره ۷/۲۱ مورخ ۱۳۸۱/۱/۱۵ بیان داشته است: «دادن چک‌های سفید امضاء ظهور در تفویض اختیار پر کردن آن به دارنده چک دارد. بنابراین، وقتی کسی چکی را بدون تاریخ و سفید به کسی می‌دهد، عرفاً به معنی این است که صادرکننده چک، اختیار گذاشتن تاریخ را به دارنده داده است که هر وقت مایل به وصول وجه آن بود، تاریخ گذاشته و وجه را وصول نماید، مگر اینکه خلاف این امر ثابت شود» (دمرچیلی، حاتمی و قرائی، ۱۳۹۳، ص. ۵۸۲).

این نظریه در برخی از آراء محاکم نیز به چشم می‌خورد. به عنوان مثال در رأی شعبه ۵۲ دادگاه تجدیدنظر استان تهران مورخ ۹۲/۱۲/۱۹ به شماره ۹۲۰۹۹۷۰۲۶۹۵۰۱۵۹۶ آمده که اگر چک بدون درج تاریخ، صادر و تسلیم دارنده شود به طور ضمنی، اعطای وکالت به دارنده جهت درج تاریخ خواهد بود (پژوهشگاه قوه قضائیه، الف. ۱۳۹۲). همچنین در رأی دیگری از همین شعبه در تاریخ ۹۲/۰۵/۰۷ به شماره ۹۲۰۹۹۷۰۲۶۹۵۰۰۵۵۲ اشاره شده است که اثبات سفید امضا بودن چک و کامل کردن آن توسط دارنده، هیچ‌گونه ملازمه‌ای با بی‌اعتباری سند ندارد. زیرا ممکن است چنین تعبیر شود که صادرکننده به دارنده نمایندگی داده است که آن را به دلخواه خود تنظیم نماید (پژوهشگاه قوه قضائیه، ب. ۱۳۹۲). این نظر در رأی شعبه ۶۸ دادگاه تجدیدنظر استان تهران مورخ ۹۳/۰۷/۳۰ به شماره ۹۳۰۹۹۷۲۱۳۱۳۰۰۱۶۱ نیز قابل مشاهده است (پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۳).

واضح است که عدم پذیرش این نظر با هدف اسناد تجاری به خصوص چک که به

منظور تسهیل روابط تجارتي رواج یافته‌اند، مغاير است و سبب می‌شود دایره کارکرد سند تجارتي محدود شود و تمایل اشخاص به ویژه تجار برای استفاده از آن در موقعیت‌های مختلف تجارتي کاهش یابد.

علاوه بر این، گرچه ایران به کنوانسیون‌های بین‌المللی درباره اسناد تجارتي ملحق نشده است، اما در نظر گرفتن تحولات جهانی در خصوص استفاده صحیح از سند تجارتي، تأثیر بسزای انطباق مقررات داخلی با کنوانسیون‌های بین‌المللی (جلالی، ۱۳۹۱، ص. ۲۹) در رشد حقوق ملی و فراوانی موارد سکوت و ابهام قانونی درباره اسناد تجارتي، مقتضی پذیرش استناد به این کنوانسیون‌ها در بسیاری از موارد است (کاویانی، ۱۳۹۴، ص. ۴۲).

اگرچه قانون‌گذار در قانون تجارتي فعلی به وکالت در چک تصریح نکرده است، اما در ماده ۷۹۰ قانون تجارتي مصوب ۱۳۹۱ مجلس شورای اسلامی و ماده ۱۸۳ لایحه تقدیمی دولت به مجلس شورای اسلامی^{۱۱}، تکمیل چک ناقص به نمایندگی صریحاً مورد قبول قرار گرفته است.

با این حال، برخی از حقوق‌دانان بر این باورند که تکمیل مفاد سند به عنوان وکیل در حقوق تجارتي پذیرفتنی نیست؛ به این علت که پیش از تکمیل سند، امکان دارد موکل وکیل را عزل نماید؛ در حالی که با تسلیم سند، مالکیت آن به دارنده منتقل می‌شود و عزل وی با حقوق وکیل به عنوان مالک سند مغاير است (اسکینی، ۱۳۹۰، ص. ۵۲) و نیز مبنای پذیرش وکالت در تکمیل سند عرف تجارتي است و این عرف نمی‌تواند خلاف مواد ۲۲۳ و ۲۲۶ ق.ت. باشد که جنبه نظم عمومی دارند (اسکینی، ۱۳۹۰، ص. ۵۳). لذا اگرچه رویه محاکم آن است که تسلیم سند ناقص به معنی دادن وکالت در تکمیل است، لکن، بر خلاف نظر مشهور و رویه عملی، به نظر می‌رسد صرف دادن سند ناقص و سفید امضاء دلالت بر اعطای وکالت به گیرنده سند نمی‌کند (صادقی، ۱۳۹۲، ص. ۹۲).

واضح است که امکان عزل وکیل و تضييع حقوق وی، در اصل پذیرش وکالت در سند ناقص، خدشه‌ای وارد نمی‌کند. زیرا، جواز از ویژگی‌های عقد وکالت است و می‌توان در مواردی که بیم سوءاستفاده موکل وجود دارد، مطابق ماده ۶۷۹ قانون مدنی مصوب ۱۳۰۷، برای حفظ حقوق دارنده وکیل از سازوکار شرط وکالت یا شرط عدم

عزل در ضمن عقد خارج لازم استفاده کرد (کاتوزیان، ۱۳۹۱، الف، ص. ۱۰۶). این در صورتی است که قائل به این نظر نباشیم که در خود وکالت نیز می‌توان شرط عدم عزل وکیل را قرار داد (کاتوزیان، ۱۳۹۱، الف، ص. ۱۰۹) که در این صورت نیازی به عقد خارج لازم هم نیست. همچنین، استناد به مواد ۲۲۳ و ۲۲۶ ق.ت. در مخالفت با وکالت در تکمیل سند ناقص به عنوان قواعد آمره پذیرفتنی نیست. چه، این مواد متضمن موارد شکلی تکمیل سند تجاری است و اگر قرار باشد که این مواد با تکمیل سند توسط نماینده مغایر باشد، به طریق اولی، خلاف ماده ۲۲۷ آن قانون در خصوص وکالت در صدور نیز می‌باشد. لذا این امر اصلاً خلاف نظم عمومی نیست و موضع قانون‌گذار در پذیرش این نوع وکالت در لایحه جدید قانون تجارت - بدون در نظر گرفتن سایر ادله - خود مؤید این معنی است.

حاصل آنکه با پذیرش دیدگاه نخست در حقوق تجارت ایران نیز می‌توان همانند کنوانسیون‌های بین‌المللی به وجود دو نوع وکالت قائل بود:

حالت اول ظهرنویسی به عنوان وکالت که در ماده ۲۴۷ ق.ت. در خصوص برات آمده است و طبق ماده ۳۱۴ همان قانون در مورد چک نیز قابل اجرا است.

حالت دوم صدور چک به دستور و حساب شخص دیگر که مهم‌ترین مستند آن ماده ۲۲۷ ق.ت. (توکلی، ۱۳۹۲، ص. ۲۴) و ماده ۱۹ و ماده ۵ مکرر قانون صدور چک است. چنانکه ذکر شد، این اعطای وکالت در خصوص تکمیل سند ناقص نیز به قیاس اولویت، با استناد به عرف تجاری و حتی مقررات کنوانسیون‌های بین‌المللی ممکن است.

تفاوت اصلی این دو حالت از وکالت، چه در حقوق ایران و چه در کنوانسیون‌های بین‌المللی، شیوه اعطای آنها است. چه، در حالت اول وکالت می‌تواند در خود سند یا در سندی دیگر به صراحت قید شود یا اصلاً به وکالت تصریح نشود (سکوتی، ۱۳۹۳، ص. ۶۹) که البته بر تصریح یا عدم آن آثاری بار می‌شود که از حوصله نوشتار کنونی خارج است؛ اما اعطای وکالت در حالت دوم از طریق ظهرنویسی و با درج عباراتی حاکی از وکالت در وصول بر روی سند یا ضمیمه آن صورت می‌پذیرد (اسکینی، ۱۳۹۰، ص. ۹۹) و در غیر این صورت ظهرنویسی به عنوان انتقال سند خواهد بود (اسکینی، ۱۳۹۰، ص. ۹۸).

۲. اثر پذیرش نظریه نمایندگی در صدور سند تجاری در تعیین تاریخ چک

تعیین تاریخ چک یا به عبارت دقیق‌تر تاریخ صدور آن دارای آثار مهمی است. زیرا، اولاً. چک باید در تاریخ صدور شرایط شکلی الزامی را دارا باشد، ثانیاً. در تشخیص بلامحل یا واجد محل بودن چک تاریخ صدور آن مناط اعتبار است، ثالثاً. چنانچه تئوری مالکیت محل برای دارنده پذیرفته باشد، این مالکیت از تاریخ صدور برای دارنده محقق می‌شود و رابعاً. تصرف دارنده چک در سند را تنها از تاریخ صدور می‌توان مالکانه تلقی کرد و آثار تصرف مالکانه را بر آن مترتب نمود. حال باید توجه داشت که اگر مفاد چک از حیث شرایط شکلی کامل باشد و برای وصول مبلغ چک به شخصی تسلیم شود، تعیین تاریخ چک در عمل با مشکلی مواجه نیست. زیرا، در این حالت تاریخ صدور چک همان تاریخ تسلیم سند به دارنده است؛ اما اگر چک در تاریخ تسلیم فاقد تمام یا برخی از شرایط شکلی الزامی صدور باشد یا علی‌رغم وجود همه شرایط شکلی مذکور تاریخ تأدیه وجه آن در زمانی پس از روز تسلیم تعیین شده باشد، تعیین تاریخ چک به روشنی حالت پیشین نیست. زیرا در این صورت، تاریخ تسلیم با تاریخ تأدیه وجه چک متفاوت است و این شبهه مطرح است که آیا گیرنده چک یک سند فاقد شرایط شکلی سند را دریافت کرده یا چنین چکی هنوز صادر نشده و گیرنده سند، حسب مورد، وکیل در تکمیل و صدور یا وکیل در صدور است؟ بی‌گمان، در صورت پذیرش احتمال نخست، آثار سند تجاری بر این نوشته نباید مترتب شود و در بهترین حالت باید آن را تنها یک سند عادی دال بر وجود دین شمرد، اما در فرض پذیرش احتمال دوم، این نوشته چک محسوب است و تمام آثار چک، حتی ضمانت اجرای مترتب بر صدور چک بلامحل، در صورت تحقق شرایط ماده ۷ قانون صدور چک، بر آن قابل ترتب است. البته، باید توجه داشت که در صورت پذیرش احتمال دوم، در فاصله بین تسلیم تا صدور متصرف سند وکیل تسلیم‌کننده در تکمیل و صدور یا صدور و ملاً امین محسوب است. بر این اساس، بدو، مقررات کنوانسیون‌های بین‌المللی و سپس موضع حقوق ایران در این باره مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱. تاریخ چک در کنوانسیون‌های بین‌المللی

موضع کنوانسیون ژنو بر آن است که به صرف وجود دو تاریخ مختلف در مورد یک

چک اعتبار آن مخدوش نمی‌گردد و اساساً سیاست این کنوانسیون در موارد عدیده از جمله استثنائات وارد بر شرایط شکلی (ماده ۲)، اختلاف در وجه چک (ماده ۹)، عدم اهلیت یکی از امضاکنندگان سند (ماده ۱۰) و عدم وجود سیمت (ماده ۱۱) حفظ اعتبار چک بوده است. در خصوص مورد بحث نیز، وفق ماده ۲۸ کنوانسیون، وجود دو تاریخ متفاوت اعتبار سند را تحت الشعاع قرار نمی‌دهد. زیرا، مطابق این ماده «چکی که پیش از روز مذکور در آن جهت پرداخت به بانک ارائه شده است در روز ارائه قابل پرداخت است».^{۱۲} از نظر برخی این نکته بیانگر آن است که از منظر کنوانسیون ژنو، اگر دارنده قبل از تاریخ مندرج در چک برای پرداخت آن را به بانک ارائه دهد، تاریخ صدور چک همان تاریخ مراجعه به بانک است (فرح‌بخش، ۱۳۸۷، ص. ۲۵۴). البته، این دیدگاه محل نقد است. زیرا، می‌توان گفت کنوانسیون ژنو، با این مقرر، چک را در تاریخ تسلیم صادر شده دانسته و عملاً تاریخ مؤخر را فاقد اعتبار اعلام کرده است. این مسئله در کنوانسیون ژنو ایرادی ایجاد نمی‌کند. چه، طبق ماده ۳ آن کنوانسیون فقدان محل در زمان صدور به اعتبار آن لطمه وارد نمی‌کند.

۲-۲. تاریخ چک در حقوق ایران

طبق ماده ۳۱۱ ق.ت. چک سند حال است و نباید وعده داشته باشد و طبق ماده ۳۱۳ همان قانون باید به محض رؤیت کارسازی شود و به عبارت دیگر، به عنوان یک وسیله پرداخت فوری محسوب می‌شود (محمدخانی، ۱۳۹۰، ص. ۱۵۴) و وعده نداشتن از شرایط اساسی آن است (دمرچیلی، حاتمی و قرائی، ۱۳۹۲، ص. ۵۸۱). از سوی دیگر، بند «ه» ماده ۱۳ قانون صدور چک وعده‌دار دانستن چک را متوقف بر اثبات آن دانسته است. به بیان دیگر، قانون‌گذار در ماده مذکور «صرف وجود دو تاریخ بر روی چک» را دلیل وعده‌دار بودن آن ندانسته و با ایراد قید «در صورتی که اثبات گردد» تمایل خود به امکان وعده‌دار نبودن چک دارای دو تاریخ را اعلام نموده است. بنابراین، همیشه امکان طرح این پرسش وجود داشته است که اگر چک دارای دو تاریخ باشد یا به عبارت دیگر در تاریخی مقدم بر تاریخ مقرر برای تأدیه به شخص دیگر تسلیم شود، آیا چک وعده‌دار است یا چک حال و واجد شرط شکلی حلول. در این بخش بدو به بررسی دیدگاه‌ها در این زمینه می‌پردازیم و سپس به آثار پذیرش نظر دوم خواهیم پرداخت.

۲-۱. دیدگاه‌ها

در این بند دیدگاه‌های مختلف درباره تاریخ صدور چک در چک‌های بدون تاریخ یا دارای دو تاریخ در حقوق ایران در دو بند فرعی مورد بررسی قرار خواهد گرفت. در ابتدا موضع رویه قضایی بررسی خواهد شد و سپس به دیدگاه‌های حقوق‌دانان خواهیم پرداخت.

الف. رویه قضایی

رویه قضایی ایران در مورد چک‌های دارای دو تاریخ مختلف واحد نیست. رویه قضایی گاه چنین اسنادی را چک ندانسته و گاه چک ارزیابی کرده است که در ادامه به برخی از این آراء اشاره می‌شود. در رویه قضایی دو مطلب محل بحث است: اول اینکه آیا اثبات تاریخ دیگری برای صدور چک جز تاریخ مندرج در متن سند ممکن است و دیگر اینکه بر فرض امکان اثبات تعدد تاریخ تسلیم و تأدیه وجه سند، کدام یک تاریخ صدور به شمار می‌رود؟

در مورد سؤال نخست، دیوان عالی کشور در پاره‌ای از آرای خود تاریخ مندرج در متن چک را تاریخ صدور دانسته و این اماره را خلاف‌ناپذیر ارزیابی کرده است. مطابق حکم شعبه چهارم دیوان عالی به شماره ۱۹۹۲ مورخ ۲۶/۱۲/۲۹: «چکی که از طرف دارنده آن به نفع مدعی ظهرنویسی شده است، با فرض اینکه تاریخ حقیقی آن با تاریخ مذکور در آن تفاوت داشته و بابت معامله ملکی باشد، این اظهارات در مقابل دارنده آنکه به نفع او ظهرنویسی شده با توجه به ماده ۳۱۴ قانون تجارت قابل توجه نخواهد بود» (فخاری، ۱۳۸۱، ص. ۴۸). در مقابل دیدگاه دیگری قرار دارد که از تاریخ واقعی صدور چک سخن می‌گوید و در صورت تفاوت آن با تاریخ مندرج در متن سند به عنوان تاریخ تأدیه وجه چک، آن را قابل اثبات نیز می‌داند. در رأی شعبه ۷۴ دادگاه عمومی تهران به موجب دادنامه شماره ۹۸۱ مورخ ۱۳۷۶/۸/۴ آمده است: «... شاکی چک را در تاریخ ۱۳۷۶/۲/۱۶ به بانک محال‌علیه ارائه کرده است و تاریخ واقعی صدور آن خردادماه ۱۳۷۵ بوده و پس از گذشتن ۶ ماه از تاریخ واقعی صدور به بانک مراجعه کرده است...»^{۱۳} (فخاری، ۱۳۸۱، ص. ۳۳).

اما سؤال دوم، پیش از تصویب قانون صدور چک نیز مطرح بود (میرمحمدصادقی،

۱۳۹۲، ص. ۴۲۸). برای مثال مطابق رأی شماره ۱۲۳۲ مورخ ۱۳۲۹/۵/۲۳ شعبه پنجم دیوان عالی کشور به چنین اوراقی عنوان چک اطلاق نمی‌شود (میرمحمدصادقی، ۱۳۹۲، ص. ۴۲۹)، در حالی که دیدگاه دیگر چنین چک‌هایی را واجد عنوان چک می‌دانست. در رأی اصراری هیئت عمومی دیوان عالی کشور به موجب دادنامه شماره ۲۶۱۴ مورخ ۱۳۲۷/۱۰/۱۸ آمده است: «راجع به چک‌هایی که تاریخ چک مؤخر از تاریخ تحریر است... تحریر چک در زمان مقدم بر تاریخ پرداخت آن را از صورت چک خارج نمی‌کند و صادرکننده مشمول مقررات قانونی چک خواهد بود». در این رأی، هیئت عمومی به اکثریت آراء چنین اوراقی را چک تشخیص داده و صادرکننده را مشمول مقررات قانونی چک دانسته بود (فخاری، ۱۳۸۱، ص. ۴۳) و لذا مؤخر بودن تاریخ تأدیه وجه چک از تاریخ تحریر، بر فرض ثبوت، علت وعده‌دار بودن چک تلقی نمی‌شود (فخاری، ۱۳۸۱، ص. ۴۴). بی‌گمان، پذیرش دیدگاه اخیرالذکر جز با اعمال نظریه وکالت در مورد چک‌های دارای تاریخ‌های متعدد امکان‌پذیر نیست.

ب. نظرات حقوق‌دانان

مطالب این بند در ذیل دو بند فرعی قابل بررسی است. زیرا، ابتدا باید از امکان و عدم امکان اثبات تاریخی غیر از تاریخ مندرج در چک برای آن سخن گفت و سپس دیدگاه‌های حقوق‌دانان درباره تحلیل حقوقی چک‌های بدون تاریخ یا دارای دو تاریخ را به بررسی نشست.

یک. بررسی امکان اثبات خلاف مندرجات چک در باب تاریخ صدور

طبق اصول حاکم بر اسناد تجاری قانون‌گذار از اعتمادکننده ناآگاه به ظاهر سند تجاری حمایت کرده است (کاویانی، ۱۳۹۴، ص. ۱۴۱). برخی از حقوق‌دانان (فخاری، ۱۳۸۱، ص. ۵۲)، با استناد به این امر، ابراز عقیده کرده‌اند که در مواردی که مثلاً به موجب قرارداد یا دلایل دیگر، وجود تاریخ دیگری غیر از تاریخ مندرج در متن سند برای تسلیم آن محرز است، در برابر ثالث با حسن نیت، تنها تاریخ موجود بر روی سند چک را مناط اعتبار است، ولو اینکه بتوان تاریخ واقعی را اثبات نمود. زیرا، ثالث در زمان دریافت چک تنها به ظاهر آن توجه می‌کند و بر اساس ظاهر سند است که حاضر می‌شود آن را بپذیرد.^{۱۴} لذا نمی‌توان وجود تاریخ دیگری غیر از تاریخ مکتوب در سند

را مورد استناد قرار داد. طبق این دیدگاه، اثبات وجود تاریخی دیگر بر اساس سندی غیر از چک همان استناد به روابط مبنایی است که با توجه به اصل عدم امکان استناد به ایرادات مبتنی بر روابط مبنایی در برابر دارنده با حسن نیت ممکن نیست و اگر جز این مناطق عمل باشد، حق ثالث مذکور تضييع خواهد شد (فخاری، ۱۳۸۱، ص. ۵۳).

به نظر می‌رسد که این استدلال در مورد چک‌های دارای دو تاریخ متفاوت نیز قابل تمسک است. زیرا، بر اساس نظریه عمل به ظاهر، اگر صادرکننده سند سفید تاریخی را که در متن آن تاریخ دیگری نیز، مثلاً در کنار امضاء یا تحت عنوان تاریخ تسلیم، قید شده است به دیگری بدهد و ثالث بداند گیرنده وکیل در صدور یا تکمیل مفاد سند است، ثالث تاریخ مقدم را حمل بر چه خواهد کرد؟ با توجه به ظاهر سند و اوضاع و احوال مذکور تلقی تاریخ مقدم به عنوان تاریخ تسلیم بسیار نزدیک‌تر از این است که تاریخ مقدم تاریخ صدور دانسته شود. تفسیری غیر از این، سبب تضييع حق ثالث با حسن نیتی است که به ظاهر سند اعتماد کرده است.

دو. تعیین تاریخ چک در چک‌های فاقد شرایط شکلی و چک‌های دارای تاریخ متعدد
با توجه به امکان تفاوت در تحلیل وضع حقوقی چک‌های فاقد شرایط شکلی و چک‌های دارای شرایط شکلی در تاریخ تسلیم با تاریخ تأدیه مؤخر مطالب این بند نیز در دو بند مورد بررسی قرار می‌گیرند.

*** چک‌های فاقد شرایط شکلی در تاریخ تسلیم**

در مورد چک‌های فاقد شرایط شکلی در تاریخ تسلیم، دو نظر قابل بررسی است: یکسانی تاریخ تسلیم با تاریخ صدور و تفاوت آن دو.

بنا بر نظر اول در خصوص چک تنها یک تاریخ وجود دارد و آن تاریخ صدور است و وجود تاریخی دیگر سبب وعده‌دار شدن چک خواهد بود (میرمحمدصادقی، ۱۳۹۲، ص. ۴۲۸).

نظر دوم آن است که در خصوص چک، علاوه بر تاریخ صدور، وجود تاریخ تسلیم سند نیز محتمل است و چک در زمان تسلیم، هنوز صادر نشده است، ولو اینکه بخشی از مفاد آن توسط صادرکننده تکمیل شده باشد. زیرا، چک وقتی صادر می‌شود که همه تشریفات شکلی آن رعایت شده باشد. به تعبیر دیگر، تاریخ صدور سند زمانی است که

شرایط قانونی صدور سند محقق شده باشد و لذا اگر اصیل چک سفید امضایی را به نماینده بدهد و در همان لحظه تاریخ را قید کند، چون سایر شرایط شکلی مانند مبلغ و محل تنظیم مشخص نشده است، هنوز سند صادر نشده است و در این حالت نمی‌توان تاریخ مقدم را تاریخ صدور دانست و تاریخ صدور سند و تأدیه وجه آن همان تاریخ مؤخر است؛ یعنی زمانی که مفاد سند در آن زمان تکمیل شده است (کاویانی، ۱۳۹۴، ص. ۵۶). چون در این مرحله است که سند صادر شده است، نه زمان تسلیم چک و نه زمانی که بخشی از مفاد سند تکمیل شده است. از این جهت، وجود شرایط شکلی سند تجاری در زمان ارائه سند ملاک است (سکوتی، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۶).

به عقیده ما، دیدگاه دوم به مراتب بهتر از دیدگاه نخست اوضاع و احوال قضیه را توضیح می‌دهد و با فهم عرفی انطباق دارد. زیرا، تسلیم چک بدون تاریخ به دیگری به منزله توکیل وی در درج تاریخ صدور در روز مقرر برای تأدیه وجه چک است.

* چک‌های دارای شرایط شکلی در تاریخ تسلیم با تاریخ تأدیه مؤخر

تحلیل وضع حقوقی چک‌های دارای دو تاریخ متفاوت نسبت به مورد پیشین به مراتب دشوارتر است. زیرا، ممکن است سؤال شود که چگونه می‌توان سندی را که تمام مندرجات آن کامل و به ذینفع سند تسلیم شده است، کماکان صادر نشده دانست؟ به عقیده ما، تسلیم این‌گونه چک‌ها به اشخاص به منزله توکیل آنان در صدور سند در تاریخ مقرر برای تأدیه وجه است و در پاسخ به اشکال پیشین می‌توان گفت صدور سند تجاری از جمله چک امری تشریفاتی است (کاویانی، ۱۳۹۴، ص. ۵۲) و با تنظیم سند و تسلیم آن به ذینفع برای وصول محقق می‌شود. حال، با توجه به اینکه تسلیم سند به ذینفع پیش از تاریخ تأدیه به منزله تسلیم برای وصول نیست و تنها توکیل وی در تسلیم آن به خود در تاریخ تأدیه است، پس صدور نیز در تاریخ تأدیه محقق می‌شود و قبض سند از سوی ذینفع تا آن تاریخ قبض به حساب تنظیم‌کننده و از آن تاریخ به بعد قبض به حساب خود به شمار می‌آید. این دیدگاه که بر بن‌مایه و شالوده‌ای مدنی استوار است با قصد مشترک تبادل‌کنندگان نیز سازگاری بیشتری دارد و رویه‌های عملی را نیز به خوبی توضیح می‌دهد، بدون آنکه نصوص قانونی و اصول حقوقی را زیر پا نهد.

۲-۲-۲. آثار پذیرش نظریه نمایندگی در تعیین تاریخ چک

با توجه به احصای نگارندگان، در مجموع هفت تفاوت بر این دو نگرش مترتب است که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرند.

الف. تفاوت از حیث شمول مقررات قانون تجارت نسبت به سند

شرایط شکلی صدور چک در مواد ۳۱۰ و ۳۱۱ قانون تجارت ایران و ماده ۱ کنوانسیون ژنو مورد توجه قرار گرفته است. از بین شروط متعدد شکلی صدور چک، وجود محل در تاریخ صدور و وعده‌دار نبودن چک از شرایطی است که اتخاذ هر یک از این دو نظر می‌تواند در نحوه اعمال آن اثرگذار باشد. چنانکه گفته شد، چک، در عمل، زودتر از تاریخ تأدیه به ذینفع تسلیم می‌شود و معمولاً در چنین مواردی در تاریخ تسلیم فاقد محل است. بر این اساس، شبیه عدم شمول مقررات اسناد تجارتي نسبت به بسیاری از چک‌ها جدی است. زیرا، اسناد تجارتي، به خصوص چک، با هدف جایگزینی پول در معاملات ایجاد شده‌اند (فرح‌بخش، ۱۳۸۷، ص. ۲۵۰)، لذا، برای تحقق این هدف باید احکامی شبیه به احکام اسکناس بر آنها حکومت کند، و گرنه به عنوان وسیله مبادله مقبولیت نخواهند یافت (کاتوزیان، ۱۳۷۰، ص. ۱۰۷). علاوه بر این، سرمایه بازرگانان همواره باید در گردش باشد و این سرمایه بیشتر به صورت کالا در اختیار آنهاست. از این رو، شیوه پرداخت پولی در بین تجار کم‌تر و استفاده از اسناد تجاری امری اجتناب‌ناپذیر است (صادقی مزیدی، ۱۳۹۲، ص. ۵). به همین علت است که شرایط شکلی سند از چنان اهمیتی برخوردار شده‌اند که فقدان آنها موجب خروج سند از زمره اسناد تجاری می‌شود (کاویانی، ۱۳۹۴، ص. ۸۱). این در حالی است که پذیرش نظریه نمایندگی ذینفع می‌تواند این معضل را حل کند و اعتبار در معرض تهدید چک را بازگرداند. بنابراین، این بند در دو بند فرعی ارائه شده است: فقدان محل و وعده‌دار بودن پرداخت.

یک. فقدان محل

مطابق ماده ۳۱۰ قانون تجارت وجود محل به هنگام صدور در مفهوم چک اخذ شده است و سند دال بر دستور پرداخت بدون وجود محل مطابق این ماده اصلاً چک محسوب نمی‌شود تا مشمول مقررات چک گردد. ماده ۳ کنوانسیون ژنو نیز گرچه بر

لزوم وجود محل تصریح کرده، ولی اولاً. در مواد ۴ و ۵ ضمیمه دوم کنوانسیون اول ژنو درباره چک امکان اعمال حق شرط در مورد آن را پیش‌بینی کرده و ثانیاً. عدم رعایت آن را موجب سلب اعتبار چک از سند ندانسته است. حال، چنانچه دیدگاه نخست پذیرفته شود، چک‌های فاقد شرایط شکلی در تاریخ تسلیم یا دارای دو تاریخ، در بسیاری از موارد، به علت فقدان محل، از نظر حقوق ایران چک محسوب نخواهند شد و دارنده از این حیث در معرض تهدید جدی خواهد بود؛ اما اگر دیدگاه دوم پذیرفته شود، غالباً چنین مشکلی به وجود نخواهد آمد.

دو. وعده‌دار بودن پرداخت

یکی از مهم‌ترین شرایط شکلی تنظیم چک به دلالت ماده ۳۱۱ قانون تجارت درج تاریخ صدور در متن چک و وعده‌دار نبودن آن، یعنی تفاوت بین تاریخ صدور و تاریخ تأدیه وجه سند، است. لزوم تصریح بر تاریخ تنظیم چک در متن سند در بند ۵ ماده ۱ کنوانسیون ژنو نیز مورد توجه قرار گرفته است. با این همه، کنوانسیون مذکور در ماده ۲ بر ضمانت اجرای عدم درج تاریخ تنظیم چک تصریح کرده و آن را موجب نفی اعتبار قانونی مترتب بر چک از سند تنظیم شده دانسته، لکن قانون تجارت ایران درباره ضمانت اجرای عدم درج تاریخ صدور و وعده‌دار بودن پرداخت وجه چک سکوت اختیار کرده است. البته، با عنایت به وصف شکلی اسناد تجاری، در وجود ضمانت اجرایی مشابه ضمانت اجرای مقرر در کنوانسیون برای نقض تشریفات تنظیم سند تجاری در حقوق ایران نیز نباید تردید روا داشت. چه، این امر از حاق سند بودن چک قابل استفاده است.

حال، در مواجهه با چک‌های بدون تاریخ یا دارای بیش از یک تاریخ، اگر با استناد به عدم رعایت این شرط شکلی، وصف تجاری سند را منتفی بدانیم، در عمل ارزش این چک را به صفر رسانده و بر خلاف قصد مشترک طرفین چک و هدف نهایی مقنن گام برداشته‌ایم. البته، برخی از حقوقدانان نیز چنین دیدگاهی دارند و چنین سندی را اصلاً چک نمی‌دانند (اخلاقی، ۱۳۷۵، ص. ۲۴۷) این در حالی است که به آسانی می‌توان در چک بدون تاریخ یا چک دارای بیش از یک تاریخ به وکالت دارنده از جانب تسلیم‌کننده چک در تکمیل مفاد سند یا صدور آن قائل شد و سند تنظیم شده را

کماکان دارای وصف تجارتي دانست. بر این اساس، شروط ماده ۳۱۱ قانون تجارت در چک‌های بدون تاریخ یا دارای بیش از یک تاریخ نقض نشده و تسلیم سند، ولو کامل، اعم از صدور است. بنابراین، اجرای مقررات مربوط به چک در هر دو مورد با اشکالی مواجه نخواهد بود.

ب. تفاوت از حیث امکان استرداد چک قبل از فرارسیدن تاریخ تأدیه وجه چک

اگر دیدگاه نخست پذیرفته شود، گرچه ما با یک چک مشمول مقررات اسناد تجارتي مواجه نیستیم (کاویانی، ۱۳۹۴، ص. ۸۲)، لکن نوشته را از حیث اصول حقوقی باید ملک متصرف بدانیم و تمام لوازم آن را بپذیریم. چه، طبق این دیدگاه، چک به هنگام تسلیم صادر شده و در اختیار ذینفع قرار گرفته و لذا وی به تبع طلب مالک سند آن نیز شده است (اسکینی، ۱۳۹۰، ص. ۵۲). هر گونه اختلاف اثباتی نیز با توجه به ید ذی‌نفع نسبت به سند و تحقق ارکان اعمال قاعده ید مطابق ماده ۳۵ قانون مدنی به سود متصرف پایان خواهد یافت (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ب، ص. ۱۹۵-۱۹۷)؛ اما چنانچه دیدگاه دوم پذیرفته شود در فاصله بین تسلیم و صدور چک، ذی‌نفع فقط وکیل تسلیم‌کننده است و ید وی نسبت به سند امانی است. بر این اساس، تسلیم‌کننده اصولاً خواهد توانست قبل از تاریخ تأدیه وجه چک سند را مطالبه و استرداد نماید. این دیدگاه ممکن است از حیث عملی تولید اشکال نماید و باعث بروز اختلافات شود. حتی ممکن است عدم امکان استرداد به مثابه یک قاعده عرفی ارتكازی در این موارد حاکی از بطلان دیدگاه دوم تلقی شود. لکن باید توجه شود که امکان استرداد ملک از سوی مالک به مثابه یک اصل قابل تمسک است و چنانچه وی به هر وجه ملزومی، ولو با اشتراط در ضمن وکالت، متعهد به عدم استرداد شود، این حکم مجرا نخواهد بود.

ج. تفاوت از حیث امکان مطالبه وجه چک قبل از فرارسیدن تاریخ تأدیه وجه چک

اگر دیدگاه نخست پذیرفته شود، چک در تاریخ تسلیم صادر شده است و فقدان تاریخ تأدیه یا درج تاریخی غیر از تاریخ تسلیم مناط اعتبار نیست و دارنده با توجه به لزوم وعده‌دار نبودن چک می‌تواند در همان تاریخ تسلیم چک به وصول وجه آن اقدام نماید (فرح‌بخش، ۱۳۸۷، ص. ۲۵۴). این امر قبل از اصلاح قانون صدور چک در سال ۱۳۸۲ از این قانون نیز مستفاد بود و در ماده ۲۸ کنوانسیون ژنو نیز مورد پیش‌بینی قرار گرفته

است؛ اما اگر دیدگاه دوم مقبول افتد، مطالبه وجه چک قبل از تاریخ تأدیه آن امکان‌پذیر نیست و چنانکه گفته خواهد شد ممکن است به عنوان مجرمانه خیانت در امانت نیز متصف گردد (حسن‌زاده، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۴). چه، چک قبل از تاریخ مذکور صادر نشده و فقط امانتاً در ید گیرنده قرار گرفته است.

د. تفاوت از حیث امکان ظهرونیسی چک به عنوان انتقال پیش از فرا رسیدن تاریخ تأدیه وجه چک

اگر دیدگاه نخست پذیرفته شود، گرچه سند مشمول مقررات تجاری نخواهد بود، لکن به علت مالکیت طلب و سند آن از جانب دارنده انتقال آن به غیر به عنوان یک انتقال طلب عادی ممکن است (اسکینی، ۱۳۹۰، ص. ۵۲)؛ اما در صورت پذیرش دیدگاه دوم گیرنده پیش از فرا رسیدن تاریخ تأدیه فقط وکیل است و ظهرونیسی آن به عنوان انتقال به غیر ممکن نیست. مع‌هذا، نامبرده می‌تواند سند را به عنوان وکالت در تکمیل و یا صدور در اختیار غیر قرار دهد و این اختیار را به وی نیز، ولو کراراً، بدهد. البته، ممکن است اشکال شود که تسلیم سند به غیر ظهور در توکیل شخص وی دارد و وکالت وی در توکیل، آن‌هم کراراً، محل تردید است و به هنگام تردید در اختیارات وکیل نیز اصل عدم آن است؛ اما در جواب این اشکال می‌توان گفت که عرف تجاری، به مثابه اماره، در این موارد قاطع اصل و وارد بر آن است و وکالت گیرنده نخستین و اختیار وی در توکیل، ولو کراراً، در این موارد از نظر عرف و ارتکاز مبادله‌کنندگان مسلم است.

ه. تفاوت از حیث تحقق خیانت در امانت در صورت درج تاریخی غیر از تاریخ

موردتوافق بر سند یا اقدام به وصول قبل از موعد مقرر برای تأدیه وجه چک مطابق ماده ۶۷۴ قانون مجازات اسلامی (تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده) مصوب ۱۳۷۵ «هر گاه اموال منقول یا غیرمنقول یا نوشته‌هایی از قبیل سفته و چک و قبض و نظایر آن به عنوان اجاره یا امانت یا رهن یا برای وکالت یا هر کار با اجرت یا بی‌اجرت به کسی داده شده و بنا بر این بوده است که اشیای مذکور مسترد شود یا به مصرف معینی برسد و شخصی که آن اشیاء نزد او بوده آنها را به ضرر مالکین یا متصرفین آنها استعمال یا تصاحب یا تلف یا مفقود نماید به حبس از شش ماه تا سه سال محکوم

خواهد شد». بنابراین، روشن است که طبق نظر نخست هر گونه اقدام برای درج تاریخ یا وصول وجه سند از شمول این ماده خارج است، اما طبق دیدگاه دوم این اقدامات مشمول عنوان «استعمال یا تصاحب چک امانی یا موضوع وکالت به ضرر مالک آن» و تبعاً ضمانت اجرای کیفری مقرر در این ماده را در پی خواهد داشت.

و. بطلان وکالت به حجر یا فوت نماینده یا منوب‌عنه

طبق ماده ۹۵۴ قانون مدنی مصوب ۱۳۰۷ «کلیه عقود جایزه به موت احد طرفین منفسخ می‌شود و همچنین به سفته در مواردی که رشد معتبر است». بند ۳ ماده ۶۷۸ همان قانون نیز جنون احد از طرفین را از اسباب انفساخ وکالت دانسته است. بنابراین، طبق دیدگاه دوم عروض حجر یا موت برای هر یک از تسلیم‌کننده یا گیرنده موجب انفساخ وکالت خواهد شد و گیرنده یا قائم مقام وی، حسب مورد، مکلف است چک را به تسلیم‌کننده یا قائم مقام وی، حسب مورد، مسترد نماید. این در حالی است که دیدگاه نخست چنین معضلی را ایجاد نخواهد کرد. این لازمه ناهنجارترین لازمه پذیرش این تحلیل است و پذیرش آن ممکن است نظام تبادل اسناد تجارتي را در کشور مختل نماید. مع‌هذا، این اشکال در بسیاری از موارد مربوط به اسناد تجارتي از جمله ظهرونیسی به عنوان وکالت وجود دارد و به جای گریز از پذیرش تحلیل صحیح باید به اصلاح عموم مواد پیش گفته همت گماشت.

ز. تفاوت از حیث شمول وصف کیفری

مطابق بند «ه» ماده ۱۳ قانون صدور چک، چک وعده‌دار فاقد ضمانت اجرای کیفری است. طبق این مقرر «در صورتی که ثابت گردد چک بدون تاریخ صادر شده و یا تاریخ واقعی چک مقدم بر تاریخ مندرج در متن چک است»، قابل تعقیب کیفری نیست. البته، دقت در این نکته ضروری است که در مواقع شک در مندرجات چک، اصل بر عدم وجود اشکال و قابل تعقیب کیفری بودن صادرکننده آن است، مگر آنکه خلاف آن ثابت شود؛ همان‌طور که در خصوص تاریخ چک در نظر مشورتي ۷/۵۵۸۴ مورخ ۱۳۶۸/۱۱/۲۶ آمده است: «اصل صحت تاریخ چک است» (میرمحمدصادقی، ۱۳۹۲، ص. ۴۳۰). در مورد دیگر، در خصوص چک‌های تضمینی نیز در نظریه شماره ۷/۷۲۲۴ مورخ ۱۳۷۲/۱۰/۱۴ اداره حقوقی بیان شده است: «ادعای مدعی باید متکی به

دلایل مثبت باشد و الا قابل ترتیب اثر نیست» (بازگیر، ۱۳۷۸، ص. ۱۱۹).

حال، طبق دیدگاه نخست چک‌های بدون تاریخ یا چک‌های دارای دو تاریخ، ولو اثبات شده به موجب دلیلی خارج از سند، مطلقاً از شمول وصف کیفری مستثنا هستند؛ اما طبق دیدگاه دوم چک‌های دارای دو تاریخ تحت شرایطی می‌توانند واجد وصف کیفری قلمداد شوند. زیرا، چنانکه گفته شد، با عنایت به نظریه نمایندگی در صدور سند تجاری، چنانچه چک دارای دو تاریخ باشد، می‌توان تاریخ مقدم را تاریخ تسلیم سند به نماینده و تاریخ مؤخر را تاریخ صدور سند یا به تعبیر قانون‌گذار تاریخ واقعی آن دانست، مگر آنکه خلاف آن ثابت شود. به تعبیر دیگر، با وجود نمایندگی در صدور سند یا تکمیل مفاد آن، چک دارای دو تاریخ متفاوت نیز می‌تواند دارای وصف کیفری قلمداد شود، مگر صدور چک در تاریخ مقدم اثبات شود. در ذیل ادله‌ای دال بر این استنباط ارائه خواهد شد. با این همه، پذیرش دیدگاه دوم هم به سهولت نمی‌تواند وصف کیفری را، ولو به معونت نظریه‌ی نمایندگی، به چک بدون تاریخ برگرداند. دلیل این امر را باید اطلاق بند «ه» ماده ۱۳ قانون صدور چک و اصول مهمی چون اصل برائت دانست.

مطابق ماده ۳۱۰ قانون تجارت و ماده ۳ قانون صدور چک، چک باید به هنگام صدور یا در تاریخ مندرج در آن، معادل مبلغ چک در بانک محال‌علیه وجه نقد یا اعتبار داشته باشد، در غیر این صورت چک بی‌محل تلقی خواهد شد و مطابق ماده ۵ قانون صدور چک گواهی عدم پرداخت صادر می‌شود و با صدور گواهی عدم پرداخت صادرکننده وفق ماده ۷ همان قانون قابل تعقیب کیفری است. بنابراین، در فرضی که صاحب حساب یا نماینده وی یک فقره چک را مثلاً در تاریخ ۱۳۹۴/۵/۱۰ به دیگری تسلیم کند و طی قرار طرفین مقرر شود که گیرنده در تاریخ ۱۳۹۴/۵/۱۵ چک را صادر نماید، لکن وکیل بر خلاف توافق عمل و تاریخ ۹۴/۵/۱۰ را به عنوان تاریخ صدور درج نماید و به همین سبب چک به دلیل فقدان موجودی با گواهی عدم پرداخت مواجه شود، چنانچه صادرکننده بتواند اثبات نماید که تاریخ مقدم فقط تاریخ تسلیم سند بوده است و نه تاریخ صدور آن از اتهام صدور چک پرداخت نشدنی باید تبرئه شود؛ اما اگر در همین فرض چک در تاریخ ۱۳۹۴/۵/۱۵ صادر و فاقد محل باشد،

تحقق بزه صدور چک پرداخت نشدنی طبق تحلیل ارائه شده محرز خواهد بود، ولو تاریخ تسلیم در متن سند تصریح شده باشد. زیرا، طبق نظریه نمایندگی تاریخ واقعی این چک نه تاریخ تسلیم چک که تاریخ صدور آن به وسیله گیرنده خواهد بود. در این فرض، به عقیده ما، محروم کردن دارنده از ضمانت اجرای کیفری علیه صادرکننده تضییع حق وی محسوب می‌شود. این در حالی است که اگر تاریخ مقدم حمل بر تاریخ تسلیم سند تلقی گردد، چک کماکان دارای ضمانت اجرای کیفری خواهد بود. از طرف دیگر، اگر هر دو تاریخ بر روی سند چک مرقوم شود، به این علت که تاریخ مقدم مربوط به زمان تسلیم و تاریخ مؤخر مربوط به زمان صدور است، اصلاً اختلاف در مندرجات مطرح نمی‌شود. زیرا، این اشکال در جایی است که دو تاریخ مربوط به یک موضوع (تاریخ صدور) باشند، در حالی که با تفسیر مطرح شده، متعلق دو تاریخ متفاوت است؛ یکی تسلیم سند و دیگری صدور سند.

لازم به ذکر است که در برخی موارد، صادرکنندگان حرفه‌ای چک‌های بلامحل، برای فرار از مجازات‌های کیفری، تاریخی در کنار امضای خود قید می‌کنند (میرمحمدصادقی، ۱۳۹۲، ص. ۴۳۱). بنابراین، در این فرض با وجود شرایط نمایندگی می‌توان چک را همچنان سندی حال و دارای حمایت کیفری دانست تا حقوق دارنده سند محفوظ بماند و از تقلب نسبت به قانون جلوگیری شود.

حاصل آنکه در فرض وجود دو تاریخ در متن چک، با در نظر گرفتن ویژگی ذاتی حال بودن چک و لزوم اثبات وعده‌دار بودن آن و همچنین با توجه به اصل صحت مندرجات و قابل تعقیب کیفری بودن چک، تفسیر به وعده‌دار نبودن آن با وجود شرایط نمایندگی، به واقع نزدیک‌تر است. زیرا، در این مواقع تاریخ مؤخر تاریخ صدور سند است، نه تاریخ تسلیم آنکه مقدم بر تاریخ صدور است. صحت این تفسیر، به ویژه، در مواقعی که در کنار تاریخ مقدم، عبارت «تاریخ تسلیم سند» قید می‌گردد، بی‌تردید خواهد بود.

نتیجه‌گیری

در قانون تجارت ایران، امکان اعطای وکالت در صدور چک به صورت صریح بیان نشده است، اما با توجه به ماده ۱۹ قانون صدور چک و ماده ۵ مکرر قانون مذکور، ملاک ماده

۲۲۷ق.ت. در خصوص برات و مقررات کنوانسیون‌های بین‌المللی درباره اسناد تجاری، به مثابه عرف‌های تجاری مدون^{۱۵}، می‌توان آن را پذیرفت. نظریات مشورتی اداره حقوقی قوه قضائیه و آراء برخی از محاکم نیز مؤید این مدعا است. با عنایت به این امر، پذیرش امکان توکیل در تکمیل سند تجاری نیز به طریق اولی قابل پذیرش است. مقررات کنوانسیون‌های آنسترال و ژنو نیز بر این امر دلالت دارند.

یکی از آثار مهم پذیرش وکالت در تکمیل سند چک، جریان آن در خصوص چک‌های دارای دو تاریخ متفاوت است. به غیر از مواردی که ثابت شده است تاریخ صدور چک مقدم بر تاریخ وصول آن است، در مواردی که چک در تاریخ مقدم برای تکمیل مفاد آن به نماینده تسلیم می‌شود، تاریخ صدور چک را باید زمان تکمیل قبض به عنوان چک صادرشده دانست و نه تاریخ تسلیم سند. انتخاب این تفسیر هفت لازمه مهم متفاوت با رأی مشهور در پی دارد که در متن مقاله مورد بررسی قرار گرفته است. بر این اساس، در فرض پذیرش تطبیق نظریه نمایندگی بر چک‌های مذکور، شمول مقررات قانون تجارت نسبت به چک، امکان استرداد چک قبل از فرا رسیدن تاریخ تأدیه وجه آن، عدم امکان مطالبه وجه چک قبل از فرا رسیدن تاریخ تأدیه وجه آن، عدم امکان ظهرنویسی چک به عنوان انتقال پیش از فرا رسیدن تاریخ تأدیه وجه آن، تحقق خیانت در امانت در صورت درج تاریخی غیر از تاریخ مورد توافق بر سند یا اقدام به وصول وجه آن قبل از مؤعد مقرر برای تأدیه وجه چک، بطلان وکالت به حجر یا فوت تسلیم‌کننده سند یا گیرنده آن و شمول وصف کیفری نسبت به چک دارای دو تاریخ در برخی از حالات مسلم خواهد بود. بدین‌سان، ارزش و اعتبار چک تا حد زیادی محفوظ باقی خواهد ماند و حقوق دارندگان با حسن نیت نیز مورد حمایت بیشتری قرار خواهد گرفت.

با این همه، کنوانسیون ژنو در این باره راه دیگری را پیموده و در ماده ۲۸ خود تاریخ مؤخر را در چک‌های دارای دو تاریخ عملاً بی‌اثر دانسته است.

یادداشت‌ها

۱. ماده ۳۱۱ قانون تجارت.
۲. مطابق مقررات چک در حقوق داخلی و کنوانسیون‌های بین‌المللی چک به هنگام صدور باید دارای محل باشد. ر.ک: ماده ۳۱۰ قانون تجارت.
۳. ماده ۱۳ قانون صدور چک اصلاحی ۱۳۷۲ این ماده در سال ۱۳۸۲ اصلاح شده است و امروز منسوخ محسوب می‌شود.
۴. ر.ک: ماده ۲۸ ضمیمه نخست کنوانسیون اول کنوانسیون‌های ژنو درباره چک مصوب ۱۹۳۱ م.
۵. لازم به ذکر است که از این پس در نوشته پیش‌رو، مقصود از عبارت «کنوانسیون ژنو»، ضمیمه نخست کنوانسیون اول از کنوانسیون‌های ژنو درباره چک مصوب ۱۹۳۱ م. است، مگر آنکه بر خلاف آن تصریح شده باشد.
۶. اساساً به سندی ناقص گفته می‌شود که فاقد یک یا برخی ملزماتی است که قانون‌گذار وجود آن را ضروری دانسته است (Baskind, Osborne and Roach, 2016, p. 637) با این حال برخی از حقوق‌دانان وجود امضای صادرکننده حین تسلیم سند ناقص را ضروری دانسته و (Hooley and Sealy, 2017, p. 665) و امکان تکمیل سایر عناصر مفقود توسط تحویل‌گیرنده را ممکن دانسته‌اند (Kuchhal, 2014, p. 190).
۷. از این پس به اختصار ق.ت.
۸. لازم به ذکر است که اگرچه علی‌الاصول وکالت در حقوق تجارت از اصول کلی وکالت در حقوق مدنی پیروی می‌کند لکن در برخی موارد بین این دو وکالت تفاوت مبنایی به وجود می‌آید. به عنوان مثال اصل محدود بودن اختیارات وکیل که امری مسلم در حقوق مدنی است، در مورد وکالت در سند تجاری ناقص مورد پذیرش قرار نگرفته و تمسک به اصل تجریدی سبب شده در برابر دارنده با حسن نیت ادعای محدود بودن اختیارات پذیرفته نشود مگر آنکه به نحو آشکار این محدودیت مشخص شده باشد (Manson and Trevelyan, 1917, p. 269).
۹. در خصوص قابلیت نیابت مرحوم دکتر کاتوزیان بیان فرموده‌اند: نیابت جوهر وکالت است بنابراین وکالت در اموری امکان دارد که مباشرت موکل در آن ضروری نباشد و بتواند به نیابت واگذار گردد. از استقراء در مواد قانون مدنی می‌توان دریافت که به ندرت مسائلی وجود دارد که قانون‌گذار نیابت را در آن منع کرده باشد. پس برای انجام همه اعمال حقوقی

- توکیل امکان دارد مگر جایی که قانون یا اخلاق یا نظم عمومی ممنوع کند (کاتوزیان، ۱۳۹۱. الف، ص. ۷۴ و همچنین برای آگاهی بیشتر ر.ک: امامی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص. ۳۳۰).
۱۰. در نظریه ۷/۱۵۹۴ مورخ ۱۳۶۲ اداره حقوقی بیان شده: با توجه به ماده ۱ [۲ اصلاحی]، قانون صدور چک بلامحل که به موجب آن چک‌های صادره عهده بانک‌هایی که طبق قوانین ایران در داخل کشور دایر شده‌اند یا می‌شوند و همچنین شعب آن‌ها در خارج از کشور در حکم سند لازم‌الاجرا و مشمول مقررات قانون صدور چک است و از آنجا که صندوق‌های قرض الحسنه بانک نیستند و تابع ضوابط و مقررات حاکم بر عملیات بانکی نمی‌باشند؛ بنابراین حواله‌های صادره از جانب آن‌ها، چک تلقی نمی‌گردد، بلکه سند عادی و تابع مقررات عمومی است (بازگیر، ۱۳۷۸، ص. ۳۴). جهت ملاحظه رژیم حقوقی برخی کشورها در خصوص چک‌هایی که بر عهده بانک صادر نشده‌اند (ر.ک: Schuster, 1908, p. 80).
۱۱. لازم به ذکر است که قانون مذکور در شورای نگهبان مطرح و رد شده است و هنوز اعتبار قانونی ندارد.
۱۲. اساساً به نسبت تفاوت تاریخ صدور و وصول دو نوع چک مدت‌دار قابل بررسی است. چک‌هایی که تاریخ وصول آنها پیش از تاریخ صدور آن است که با نام anti-date cheque شناخته می‌شوند و چک‌های post-date cheque که تاریخ وصول، مؤخر از تاریخ صدور آن است که در هر دو نوع چک، تاریخ صدور، معتبر خواهد بود (Chandra Bose, 2008, p. 142). نیاز به توضیح است که نسبت به هر دو نوع چک این اختلاف نظر وجود دارد که آیا اثبات تعارض میان دو تاریخ، به اعتبار چک خدشه وارد می‌کند و یا اینکه عمل به اصل تجریدی بودن چک، اثبات وجود تاریخی غیر از تاریخ مندرج را غیرممکن می‌سازد (همچنین جهت توضیح بیشتر، ر.ک: Mathur, 2010, p. 335).
۱۳. نمونه چنین حکمی در قضیه Thirugnanasambandam v. R. Shanmugasundaram نیز بیان شده و دادگاه عالی چنین حکم کرده که در چک‌هایی که تاریخ مندرج بر روی چک با تاریخ واقعی صدور آن متفاوت باشد، حکم آن ذیل چک‌هایی با دو تاریخ متفاوت خواهد بود (چک مدت‌دار) و در این امر تفاوت نمی‌کند که تاریخ تأدیه مؤخر بر تاریخ صدور باشد و یا اینکه تاریخ تأدیه مقدم بر تاریخ صدور باشد (Thirugnanasambandam v. R. Shanmugasundaram, 1990).
۱۴. اگرچه برخی نویسندگان با صراحت بیشتری به این نکته اشاره کرده‌اند که اگر تاریخ «نگارش» چک با تاریخی که بر روی چک در زمان «صدور» نوشته می‌شود متفاوت باشد،

تاریخ صدور ملاک است؛ لکن فرض ایشان در موردی است که در تاریخ نگارش چک، تاریخی درج نشده باشد ولی در زمان مؤخر (تاریخ صدور) تاریخ درج شده باشد و در این فرض نسبت به دارندگان بی اطلاع، تاریخ چک، همین تاریخ اخیر خواهد بود؛ چرا که ایشان از تفاوت میان تاریخ نگارش و تاریخ صدور مطلع نیستند و نباید نسبت به آنها معتبر باشد (Gupta, 2010, p. 126)؛ لکن به نظر می‌رسد ولو در فرضی که هم تاریخ نگارش درج شده باشد و هم در زمان صدور سند، تاریخی درج شود باز چک، سندی حال خواهد بود؛ چرا که در تاریخ مقدم هنوز سند صادر نشده تا تعارض آن با تاریخ مؤخر مآلاً سبب وعده‌دار شدن چک شود.

15. lex mercatoria

کتابنامه

- اخلاقی، بهروز (۱۳۷۵). حقوق تجارت ۳ (جزوه درسی دوره لیسانس دانشکده حقوق و علوم سیاسی)، تهران: دانشگاه تهران.
- اسکینی، ربیعا (۱۳۹۰). حقوق تجارت (برات، سفته، قبض انبار...). تهران: انتشارات سمت.
- امامی، حسن (۱۳۹۱). حقوق مدنی. جلد دوم، تهران: انتشارات اسلامیه.
- بازگیر، یدالله (۱۳۷۸). مسائل پیرامون چک در آراء قطعیت دادگاه‌ها. تهران: انتشارات عصر حقوق با همکاری حقوق دان.
- پژوهشگاه قوه قضائیه (۱۳۹۲. الف). رأی شعبه ۵۲ تجدیدنظر استان تهران، مشاهده در تاریخ ۹۸/۱۱/۰۱، قابل دسترسی از طریق:
<http://j.ijri.ir/SubSystems/Jpri2/Showjudgement.aspx?id=Q0J4andmWFBpSFE9>
- پژوهشگاه قوه قضائیه (۱۳۹۲. ب). رأی شعبه ۵۲ تجدیدنظر استان تهران، (مشاهده در تاریخ ۹۸/۱۱/۰۱، قابل دسترسی از طریق:
<http://j.ijri.ir/SubSystems/Jpri2/Showjudgement.aspx?id=RklWeIRKdWowNlk9>
- پژوهشگاه قوه قضائیه (۱۳۹۳). رأی شعبه ۶۸ تجدیدنظر استان تهران، مشاهده در تاریخ ۹۸/۱۱/۰۱، قابل دسترسی از طریق:
<http://j.ijri.ir/SubSystems/Jpri2/Showjudgement.aspx?id=Sjdjak1pMEF3VUK9>
- توکلی، محمدمهدی (۱۳۹۲). حقوق اسناد تجاری. تهران: انتشارات جنگل.
- جلالی، محمود و خاکزاد، حسین (۱۳۹۱). «جهانی شدن حقوق اسناد تجاری و تأثیر آن بر مسئولیت جزایی ناشی از چک در نظام حقوقی ایران»، مجله مطالعات حقوق تطبیقی. ۳(۲)، ۲۳-۴۰.

اثر نظریه نمایندگی در صدور سند تجاری بر تعیین تاریخ چک و... / علیرضا عالی پناه و علی جوادی به پژوهش حقوق اسلام ۵۷۷

حسن زاده، حیدر (۱۳۸۷). «ظهورنویسی به نمایندگی در اسناد تجاری»، تحقیقات حقوقی آزاد. (۳)، ۹۵-۱۲۱.

دمرچیلی، محمد و حاتمی، علی و قرائی، محسن (۱۳۹۳). قانون تجارت در نظم حقوقی کنونی. تهران: انتشارات دادستان.

ستوده تهرانی، حسن (۱۳۸۲). حقوق تجارت. جلد سوم، تهران: نشر دادگستر.

سکوتی نسیمی، رضا (۱۳۹۳). حقوق اسناد تجاری. تهران: انتشارات مجد.

صادقی مزیدی، رسول (۱۳۹۲). حقوق اسناد تجاری با نگرش به اسناد کنوانسیون‌های بین‌المللی. تهران: انتشارات جنگل.

فخاری، امیرحسین (۱۳۸۱). «تاریخ صدور چک چه تاریخی است؟»، مجله تحقیق حقوقی. (۳۵ و ۳۶)، ۳۱-۵۸.

فرح‌بخش، مجتبی (۱۳۸۷). «بررسی تغییرات و نوآوری‌های قانون اصلاح قانون صدور چک ۱۳۸۲»، مجله مطالعات حقوق خصوصی، (۱) ۳۸، ۲۴۹-۲۷۰.

کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۰). حقوق مدنی (ایقاع). تهران: نشر یلدا.

کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۱ الف). حقوق مدنی (درس‌هایی از عقود معین). جلد دوم، تهران: انتشارات گنج دانش.

کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۱ ب). اموال و مالکیت. تهران: میزان.

کاویانی، کورش (۱۳۹۴). حقوق اسناد تجاری (حقوق تجارت ۳). تهران: میزان.

محمدخانی، عباس (۱۳۹۰). «بررسی جنبه کیفری چک پرداخت نشدنی». مجله کانون وکلا، (۲۱۳)، ۱۴۴-۲۱۳.

میرمحمدصادقی، حسین (۱۳۹۲). جرایم علیه اموال و مالکیت. تهران: انتشارات میزان

نیک‌فرجام، کمال (۱۳۹۲). «مطالعه تطبیقی نمایندگی در امضای اسناد تجاری (برات، سفته و چک)». مجله دیدگاه‌های حقوق قضایی، (۶۲)، ۱۷۹-۲۰۲.

Baskind, Eric; Osborne, Greg and Roach, Lee (2016). *Commercial Law*. second edition, Oxford University Press, U.K.

Case law: *Thirugnanasambandam v. R. Shanmugasundaram*, 14 Jun 1990, Madras High Court.

Chandra Bose, d. (2008). *Business Law*. first edition, PHI Learning Private Limited, New Delhi.

Hooley, Richard and Sealy, Len S. (2017). *Commercial Law: Text, Cases and Materials*, fifth edition, Oxford University Press, U.K.

Gupta, s.n. (2010). *Dishonour of Cheques: Liability-Civil and Criminal*. sixth edition, universal law publishing co New, Delhi.

- Kuchhal, M.C. and Kuchhal, Vivek (2014). *Business Laws*. fourth edition, New, Vikas, Delhi.
- Manson, Edward and Trevelyan, E. J. (1917). "Notes on Cases, Journal of the Society of Comparative Legislation".17(1/2).
- Mathur, Satish B. (2010). *Business Law*, first edition, Tata McGraw Hill, New Delhi.
- Schuster, Ernest J. (1908). "The New German Sttute as to Cheques". *Journal of the Society of Comparative Legislation*, 9(1).